խոր ցաւ կը պատճառէ Լեռնալիբանանի բնակիչներուն։

Կը թողու այրի մը եւ բազմաթիւն մը զաւակներու (Մանգ· Էֆ·, Թ. 2102)։

Յուղարկաւորութիւնը մեծ հանդիսով կը կատարուի եւ մարմինը կը թաղուի Լեռնալիբանանի Ճիտաէ գաւառակին մէջ (անդ)։

Սուլթանը 1500 ղրուշ ամսական թոշակ կը կապէ Ֆրանքօ Փաշայի այրիին (Մասիս, 1873, Թ. 1379)։

Գ.

ՖՐՈՆՏՕ ՓԱՇԱՅԻ ԾԱԳՈՒՄԸ — ԱԶԳՈՎ ՀԱՅ

Իր կեանքի եւ հանրային գործունէութեան համառօտ պատկերը կազմելէ վերջ՝ մեր առջեւ կը ցցուի տակաւին չլուծուած հարց մը· — ի՞նչ ծագում ունեցած է Լիբանանի Բ. ընդհանուր կառավարիչ Ֆրանքօ Նասրի Փաշա։ Ի՞նչ ազգէ էր նա։

Մեզի անծանօթ է այս մասին յայտնուած որեւէ նորագոյն կարծիք։ Հետաքրքիր էինք յատկապէս գիտնալ թէ Լիբանանի մէջ ի՛նչ գաղափար կ'արտայայտուի այս մասին։

Մեր ձեռքն եղած սակաւաթիւ աղբիւրները հետեւեալ տեղեկութիւնները կը բովանդակեն Ֆրանքօ Փաշայի ծագումի մասին։ Ըստ Արշալոյս Արարատեանի (Զմիւռնիա 1860, Թ. 650) Ֆրանքօ Փաշա բարաշամցի քրիստոնեայ մ'է։ Հայ թերթին բարաշամցի բառը առաջ կու գայ Սուրիա բառին արաքերէն ձեւէն, որ է Barr-al-Cham (տե՛ս Richard Edwards, La Syrie, Paris 1862 էջ 3)։ Հետեւաբար հայ թերթին համեմատ Ֆրանքօ Փաշա սուրիացի բրիստոնեայ մ'է, այսինքն՝ ծագումով Սուրիացէ։

La Syrieի հեղինակն եւս պինդը կը ճանչնայ իբրեւ «սուրիական ծագում ունեցող» մը, գրելով՝ il est originaire de Syrie (անդ՝ էջ 206)։

Ինչպէս յայտնի է՝ Սուրիա արեւելեան ժողովուրդներու խառն բնակչութիւն մ'ունեցած է հինէն ի վեր։ 1840ական թուականներուն հոն քովէ քով կ'ապրէին Հրեան, Պարսիկը, Յոյնը, Հայը, Լատինը, Ֆրանսացին, Արաբը, Մարոնիտը, Եկեղեցին, Տիւրզին, Քիւրտը, Թուրքը եւն եւն (La Syrie, էջ 4—14)։ *Իրաւունք ունի* La Syrieի *հեղինակը ըսելու թէ Սուրիոյ մէջ «յատուկ խմաստով սուրիացի ազգ գոյութիւն չունի», այլ կան «բնակիչներ զանազան ծագումով, նկարագրով ու բարոյքով»* (անդ՝ էջ 4)։

Ասկէ կը տեսնուի թէ Արշ· Արարատեանի եւ La Syrie *ի ըսածը թէ Ֆրանքօ սուրիացի է՝ պարզապէս երկիրը մտանիշ կ'ընեն, ուսկից եղած է անոր ծագումը, իսկ անոր ազգին կամ ցեղի մասին որեւէ արտայայտութիւն չեն ըներ։*

Այս մասին նոր լոյս չեն սփռեր Levant Herald *եւ Փունճ ժամանակակից թերթերը, երբ առաջինը կը տեղեկացնէ թէ Ֆրանքօ Փաշայի ծնողքը Հալէպցի են եւ թէ ինքը կ·Պոլիս ծնած է (տե՛ս Մանգումէի Էֆֆեար, 1873, Թ. 2102), իսկ երկրորդը կը պնդէ թէ Ֆրանքօ Սուրիա ծնած՝ յետոյ Պոլիս եկած է (Փունճ, 1873, Թ. 778)։*

Ի՞նչ ազգի կը պատկանէր Ֆրանքօ Փաշա։ — Այս հարցումին պատասխան չունինք վերոյիշեալ աղբիւրները։ Հաւանականօրէն անծանօթ եղած է իրենց այս կէտը։

Ֆրանքօ Փաշայի ժամանակակից մեզի ծանօթ հայերէն թերթ մը մխայն — Պիտակ — տուած է այդ հարցին պատասխանը, հետեւեալ կերպով։

Նուպար Փաշայէ, Եգիպտոսի արտաքին գործոց նախարարի, մխիթարեանց բարձրաստիճան առթիւ նիլ եգիպտական թերթը գրած էր թէ այս առաջին անգամ է որ մխիթարեան բարձր աստիճանը Քրիստոնէի մը կը շնորհուի։ Դիտակ պատասխան տալով նկատի՝ կը գրէ որ «այդ խօսքը ճիշդ է այն իմաստով որ Նուպար Փաշա եգիպտոսի մէջ առաջին քրիստոնեան է, որ այս բարձր պատուոյն կը հասնի։ սակայն նորին վսեմութիւնը առաջին քրիստոնեայ Մխիթարը չէ։ Մարքօ Փաշան (անչուշտ յոյն) Օգոստափառ Սուլթանին առաջին բժիշկը Մխիթար է։ նոյնպէս Ֆայիգ Փաշա կայսերական բանակին գլխաւոր Դեղագործը, Ֆրանճօ Փաշան Լիբանանու կուսակալը եւ անոր նախորդը Տաւուտ Փաշան նոյն բարձր աստիճանը կը կրէին. վերջին երեքը ազգաւ հայ են» (Դիտակ, կ.պ. 1873, Թ. 65)։

Ուրեմն, ըստ Դիտակի, Ֆայիգ եւ Տաւուտ Փաշայի պէս Ֆրանքօ Փաշա եւս ազգաւ հայ է։

Դիտակէն զատ ուրիշ վկայութիւն մը չունինք Ֆրանքօ Փաշայի հայ ըլլալուն մասին։ Սակայն կը կարծենք թէ պատճառ մը չկայ Դիտակի հաւաստիքը կասկածի ենթարկելու։ Ընդհակառակը Ֆրանքօ Փաշայի կեանքին պարագաները կան, որոնք կը հաստատեն այդ հաւաստիքը։ Ուշագրաւ է, օրինակ, 1860 ի Լիբանանի խռովութիւններուն առթիւ կազմուած յատուկ Քննիչ Յանձնախումբին կազմը, որուն գլխաւոր անդամները Հայեր եղած են, ինչպէս Սահակ Ապօ, Սաւիան Արզումանեան, Դոկտ· Նահապետ Ռուսեան։ Նոյնպէս Փուատ Փաշայի այդ առթիւ նեան։ Նոյնպէս Փուատ Փաշայի այդ առթիւ հետեւ տարած դատղին բժշկապետը հայ մ'է — Դոկտ· Գարբրիէլ Սիւեան (La Syrie, էջ 206· Մասիս, 1860, Թ. 461· Մէճմ· Հավ·, 1860, Թ. 357· Հանդէս Ամսօրեայ, 1902, էջ 250)։ Արդ, այդ Քննիչ Յանձնախումբին մէջ կը գտնուի, Հայերու չարքին, նաեւ Ֆրանքօ՝ կարեւոր եւ պատասխանատու պաշտօնով (La Syrie, էջ 204, 206)։

Դարձեալ՝ պատահական բան մը չէ անշուշտ, երբ Գրիգոր Աղթամար Պատման մասնակցելով՝ Ֆրանքօ Գր. Օտեանի, Յովհ. Նակցելով՝ Ֆրանքօ Գր. Օտեանի, Յովհ. Զամբէլի, Ս. Համամճեանի եւ Դոկտ. Սեր-Զամբէլի, Ս. Համամճեանի եւ Դոկտ. Սերվիչէնի հետ զգացողի ծոպ բռնող է (Արշ· Արարատեան, 1868, Թ. 832)։

1868ի ամրան Լիբանանի կոմսերը կը գտնուէր հայ կաթողիկէ հաւատարակութեան պատրիարքը՝ Գեր· Անտոն Հասունեան։ Ֆրանքօ Փաշա — որ կրօնքով կաթողիկէ ալ էր — առիթ կը գտնէ երթալ Բէյրութ եւ հոն՝ ժամերով տեսակցիլ անոր հետ (Մէճ· Հավ·, Թ. 761)։

Հայկական շրջանակներու հետ իր այս յաճախակի եւ սերտ շփումները ապացոյց մը եւս կ'աւելցնեն, ըստ մեզ, ընդունելու թէ Ֆրանքօ Նասրի Փաշա ծագումով եւ ազգով հայ էր։

Վերջապէս յիշենք վերջին մը եւս։ Լիբանանի կառավարութեան համար Մեծ Պետութիւններէն ընդունուած կանոնագրութեան առաջին յօդուածը կը պահանջէր որ Լիբանանի կուսակալը ըլլար քրիստոնեայ մը (La Syrie, էջ 376)*, այսինքն՝ ժողովուրդին կրօնքի մեծամասնութեան խումբէն քրիստոնեայ մը եւ Թրքահպատակ (Հ. Մ. Նուրիխան, Բ., Թրքահպատակ (Հ. Մ. Նուրիխան, Բ., Թրքահպատակ (Հ. Մ. Նուրիխան, Բ., եւ

ընծայած տպագրութեամբ: Դարձեալ հաւաստած թէ՝ անոնք գործերն ըլլան վարպետ Մինասի եւ վարպետ Յակոբջանի (էջ 28—31): Նմանապէս չեչոած թէ՝ «ծագկանկարչների եւ զարդանկարիչների արուեստը զուտ իրանեան է» (էջ 31): Ուսաի եւ անոր աշխատանքը գնահատանքի արժանի է եւ յոյս կը ներշնչէ անպրպտոյն նուաճումներու:

Նոր Զուլան ու իրանահայութիւնն պանձելը ունին: Հարկ է գանոնք ևրեւան հանել ու հանրութեան ծանօթացնել եւ մատչելի ընել:

Թէհրան, 1949: Հ· Հ· ՈՍԿԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1936 ՏԱՐՒՈՑՆ

Կը շարունակենք տարեկան «Մատենագիտական Տեղեկութիւններ»ը· 1935 տարւոյնը տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», Ծ· (1936), էջ 411—444: Այս Մատենագիտութեան մէջ չեն առնուած Ուսումնաթերթիս յօդուածները· կը յիշուին միայն գրախօսականները:

Իբր «անմատչելի» կը նշանակենք այն գործերը, զորոնց անձամբ չենք տեսած:

ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆՔ

ԲԶՄ = Բազմավէպ· Վենետիկ.
ՀԱ = Հանդէս Ամսօրեայ· Վիեննա.
AB = Analecta Bollandiana. Bruxelles
Arch Or = Archiv Orientální. Praha.
BSL = Bulletin de la Société de linquistique de Paris. Paris.
Byz = Byzantion. Bruxelles.
BZ = Byzantinische Zeitschrift. Leipzig.
DLZ = Deutsche Literaturzeitung. Berlin.
IF = Indogerman. Forschungen. Berlin.
IJ = Indogerman. Jahrbuch. Berlin.
JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society. London.
KZ = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, begründet von A. Khun. Göttingen.
OC = Oriens Christianus. Leipzig.
OLZ = Orientalische Literaturzeitung. Leipzig.
RBPhH = Revue belge de philologie et d'histoire. Bruxelles.
RHA = Revue hittite et asianique. Paris.
WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde d. Morgenlandes. Wien.
ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft. Leipzig.

1· ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Inglisian P. V., Bibliographie des Jahres 1935; VI Armenisch. IJ *հատ.* 21, էջ 190—201:

2. Siruni, H. Dj., Privire asupra tiparului armean (*Ակնարկ մը հայ տպագրութեան վրայ· ռումմ.*): Ani, *Ա· տ·, պր· Բ·,* 29—33:

Հայ տպագրութենէն բազմաթիւ դէպքեր նմայներ կը կոչ գործէն:

3· Սուեդացեան Յովակ, *Հայ լրագրութեան հարցեր պատմութիւնը: Հայբենիք տարի, ԺԲ·, թ·* 8, էջ 125—132:

Յօդուածս կազմուած է Գարեգին Լեւոնեանի աշխատութեան վրայէն (տե՛ս· ՀԱ, 1936, էջ 411, թ· 2):

4. Abeghian Artasches, Neuarmenische Grammatik. Ost- und Westarmenisch mit Lesestücken und einem Wörterverzeichnis. Im Anhang: Deklinations- und Konjugationstabellen des Altarmenischen nebst Erläuterungen. Berlin 1936, Walter de Gruyter & Cie, 8°, էջ 292. Lehrbücher des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin, Bd. XXXVI.

Այս մասին գրախօսականներ· ՀԱ 1936, 286—288 (*Հ· Վ· Ինգլիզեան*): «*Վէմ*», 1936, 46—51 (*Ն· Ադոնց*): «*Հայբենիք ամս*», *ԺԴ· տ, թ·* 11, էջ 165—167: (*Ա· Բ·*): *Բազմ* 95 (1937), 111 s. (*M. Zanoli, խտալ·*) OC 34, 2 (1938), 272—274 (G. Deeters). BLS 1938, 156 (G. Dumézil). BZ 1938, 418 f. (W. Hengstenberg). OLZ 1938, 442 f. (K. Mlaker). Mitteil. der Ausland-Hochschule 1938, 178 (Max, Herzog zu Sachsen). ZDMG 1937, 779, (G. Deeters). Orient 1937, 132 (G. H[etzel]). JRAS 1938, 565 s. (D. S. Margoliouth). KZ 1938, 284. IF 57, 2 (1939), 159 f. (K. Roth). ArchOr 9, 1 (1939), 198 f. (M. Leroy). Orientalia 1939, 297 s. (St. Lyonnet). WZKM 46 (1939), 315 f. (H. v. Mžik).

5· Աբեղեան Արտաշէս, *Հայերէն լեզու (Լեզուապատմական ակնարկ)*: *Հայբենիք տարի·, ԺԴ·, թ·* 8, 85—104:

6· Ալպոյաճեան Աբգար, *Դասական կատարելութեամբ հայերէն լեզուի մը յայտնութիւնը*: *Հայբենիք տարի·, ԺԴ·, թ·* 6, 76—90:

Հեղինակը կ'օրակէ իր այս գրութիւնը «փորձ մը քննաբերական» եւ կ'եզրակացնէ, թէ «Ոսկեդարու պարզապէս կերտուած էր յատնարէնի նմանողութեամբ, անոր քերականական չարդապատութեանը հետեւողութեամբ»:

7 Berberian Haig, Antoine Meillet (*ռուս·*): Ani, *Ա· տ·, պր· Դ·,* 76—81:

8· Գալսեան Յովհ· Թ·, *Նմայշներ «գանձարան բառարան»էն· Ակնքանդրիա, տպ· Ա· Գասապեան,* 1935, 8°, էջ 28:

Գալսեան բառարանի հրատարակիչ յանձնախումբը հրատարակած է 1934ին՝ իր 60ամեայ տարեդարձին վախճանած մանկավարժ–ուսուցիչ, գրագէտ եւ ազգային գործիչ «Մխիթար–Գոնաացի»ի անխոնջ աւելի քան 15 տարիներու յոգնավատակ աշխատութիւններէ ծնած Գանձարան–Բառարանէն նմայշներ որպէս զի գրաւէր ազգայիններու ղիմէ եւ կանխիկ բարեժանորդագրութեան դրութեամբ գիւրացնէ հրատարակութեան գործը:

2· ԼԵԶՈՒԱԳԻՏԱԿԱՆՔ

1. Frisk Hjalmar, Suffixales *-th-* im Indogermanischen. Göteborgs Högskolas Årsskrift, *Հատ·* 42, *պր·* 2 (1936), 1—49:

*Հեղինակն երբորդ հատուածին մէջ (էջ 26—37) հարց կը հանէ· «կա՞յ հայերէնի մէջ հնդեւրոպական -th- ածանց մը· եւ հետեւեալ եզրակացութեան կու գայ· «Հայերէնի ձայնադիտութեան (հնչականութեան) պատմութիւնը բազմաթիւ ծանր խնդիրներ կ'ընծայէ· ամբողջ լեզուն պատմութեան լոյսին առչեւ եւլեւէն յառաջ բոլորովին անծանօթ ազդակներու ենթարկուելով այնպիսի խորհրդաւոր կերպարանափոխութիւն մ'ունենալ է որ այս հարցին վճռական որոշումն ուրիշ նեղուն կ'ուզեմ աւելի ձգել: Բայց այն հնարաւորութիւնը թէ հնդեւրոպական th տառն իրրեւ ածանց հայերէնի զարգացման ժամանակ զործակցած է, կարգ մը տարբեր բառերու բնանկրի մը պատկերացնել է, որ «քերծել, քերել» իմաստն ունի, ինչպէս յոյն· ὄάκος, ὄακουν, սանսկր· vraṇah եւն: Փակ «զրել» նշանակութեան ծանօթ է որ գոթ· writs մխայն **ī-d* ի ազակցով մը **wer-*էն յառաջ եկած է: Միեւնոյն համեմատութեան եղրերը դնելու է լատ· scrībō (sker- արմատէ մը) բառին նկատմամբ: Նմանապէս յզձրզ մ· բ· դէմ· kerben բառին հետ կը հաստատէ Ա· Մեյէ: Այս ամէնն բանէ դեռ Մ· չատ հաւանական կը գտնէ որ հայ· հերիմ, ինչպէս նաեւ Էրեմ բառերը — նշանակութեան կողմէ այնպէս ցեղակից գիր բառին հետ — չարժական տ·ով **·ṷᵉ₀r* ձեւ մը ենթագրելու են (*տե՛ս·* հայ· էոյր **swesōr* էն, իուն **swopnos* էն)·

4 Meillet A., — Arménien *hangčim* „je me repose". BSL 37, fasc. 1 (1936), 11.

Հանգչիմ, կոր· հանգեայ *իր զոյականով* հանգիստ *կը ցուցնէ հայ·* հանգի *արմատ մը, որուն* հան *միայն նախդիր մը կրնայ ըլլալ: Այս արմատին –գի–ի համազօր է հին *-ki- մը, տե՛ս· լատ· quies, quietus quiesco բառերը: Թէ *k գտնուի չէ վերածուած՝ հայերէնի մէջ բնական երեւոյթ մըն է այս, տե՛ս· յուն· πέντε, հայ· հինգ, հնգետասան, հինգերորդ: Հին *kʷ մը *k ով կը փոխարինուի, որ ոչն յետոյ ձայնեղ կ'ըլլայ: Այս կը թուլատրէ արդէն որ հանգչիմը quiēs, quiēscō բառերուն հետ ազերսի մէջ դնենք:*

5. — — Arménien *ałaxin, atij (atjik)*. BSL 37, fasc. 2 (1936), 73—74.

*Այս աղախին եւ աղիջ (աղջիկ) բառերուն արմատն «ազալ»ու գաղափարին հետ ազերսի մէջ կը դնէ եւ այն աղախին բառին առնչութեամբ հետեւեալ կերպով· աղա–խ–ին: Վերջէն վանկի ին կը ներկայացնէ հին մասնիկ մը իբրեւ * īno- ձեւով մը: Իսկ ւեսցած աղախ ձեւի –խ– ալ մասնիկ մըն է հին *-kī-ի նման, ինչպէս գտնւոյ բառին մէջ: Արմատն, որուն վրայ աղա–խ– այս կերպով կերտուած է, կրնայ միայն աղա ըլլալ, որ իր կարգին ազալ բառը կը յիշեցնէ: Կերտուածքն իր տեսակին մէջ միակն է: Սկզբնական նշանակութիւնը հետեւաբար ըլլալու է՝ «կինը, որ ազալու կը զործածուէր»: Այս կերպով կը «կինը, որ ազալու կը զործածուէր»: Այս կերպով կը մեկնէ նաեւ աղ–իջ (աղ–ջիկ):*

6. — — Arménien *šurj* „autour". BSL 37, fasc. 2 (1936), 75:

*Նկատելով հայ· շուն եւ յուն· κύων բառերը կը միտի այն ենթագրութեան թէ հին *k մը հայերէնի մէջ ուէն յառաջ չ կնայ գտնալ: Հետեւաբար հայ· մէջ ուէն յառաջ չ կնայ գտնալ: Հետեւաբար հայ· շուրջ համար հնդեւրոպական *kur-ye ձեւ մը իբր եւակէս ենթադրելու է: Ի վերջոյ կը համեմատէ նաեւ լատ· circum բառը:*

7. Poisson Georges, Les Argens, Etude linguistique, ethnologique et préhistorique. Paris, Payot, 1934 (Bibliothèque scientifique) էջէ 8° 272. Գիներ՝ 20 Fr. Գրախ· ArchOr Vol. VIII, No 1 155 f (Pavel Poucha).

8. Siruni H. Dj., Cuvinte românești în dialectul Armenilor din Ardeal (*Ռումաներէն բառեր Տրանսիլվանիոյ Հայոց գաւառաբարբառին մէջ· ռումմ.*): Ani, *Ա· տ·, պր· Բ·,* 82—90:

9. Шаумян Р., Следы грамматических классов (родов) в агульском языке (*Քերականական դասակարգումներու [սեռերու] հետքերն Ագուլիսի լեզուին մէջ· ռուս·*): Язык и мышленние, VI—VII, 219—226:

Հեղինակն Ագուլիսի գաւառաբարբառի եւ լեզուներէն քառակողմներու մէջ գտնուող վերջաւորութեան բաղադրիչները «քերականական սեռերու բերեկան սեռերու բերեկան» կը համարի:

8. Գաբրաշ Խ· Պ·, *Հայերէնի հարցեր: Ա հ ա ն, Թ·,* 219—223:

© National Library of Armenia